

SOCIALINĖS DEVIACIJOS INTENSIVĖJIMAS

Doc. dr. Vytautas Šlapkauskas

Lietuvos teisės universitetas, Teisės fakultetas, Teisės filosofijos katedra,
Ateities g. 20, 2057, Vilnius
Telefonas 71 46 97
Elektroninis paštas docVytautas@excite.com

Pateikta 2000 m. rugsėjo 21 d.

Parengta spausdinti 2001 m. sausio 23 d.

*Recenzavo Lietuvos filosofijos ir sociologijos instituto Socialinės organizacijos skyriaus vadovas
prof. habil. dr. R. Grigas ir Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros vedėjas
doc. dr. A. Vaišvila*

S a n t r a u k a

Straipsnyje nagrinėjama socialinės deviacijos (nukrypimų nuo bendruomeniškų visuomenės normų ir interesų) intensyvėjimo problema, kuri itin išryškėjo Lietuvai atkūrus savo valstybingumą. Lietuvos valstybingumo atkūrimas ir jo įtvirtinimas grindžiamas ryžtingu ir nuosekliu perėjimu iš totalitarinio politinio režimo į demokratinį. Vis dėlto šis perėjimas yra skausmingas procesas, nes visuomenei, ilgą laikotarpį gyvenusiai totalitarizmo sąlygomis, tenka iš naujo įsisąmoninti fundamentalias vertybes – laisvę ir socialumą. Tai negali įvykti staiga, nes sovietinių socialinių normų atmetimas susijęs ir su naujų elgesio modelių kūrimo būtinybe, ir su visuomenės pastangomis įveikti sociokultūrinę krizę. Tarp jų egzistuoja akivaizdus ryšys: sėkminga krizės įveika skatina formavimąsi tokių elgesio modelių, kurie atitinka demokratinį politinį režimą ir jį įtvirtina, bei atvirkščiai. Bet gali būti ir, deja, yra kitaip. Sociokultūrinės krizės įveika susidūrė su fundamentalia visuomenės problema – neišvystyta jos socialine (bendruomeniška) sąmone. Tai laidavo suabsoliutintos asmens laisvės sampratos formavimąsi ir įgyvendinimą agresyviomis formomis, kuriomis įtvirtinama prieš visuomenės bendruomeniškumą (pilietinę visuomenę) nukreiptas jos sociokultūrinės raidos kontekstas ir kartu sudaromos palankios sąlygos neteisinės prigimties veiksena įsitvirtinti visuomenėje kaip įstatymiškai teisėtai. Bet reikia prisiminti, kad pati teisė suprantama plačiau už įstatymą: teisė yra socialinis interesas, paverstas visuotinai privalomo elgesio taisykle, skirta norminti žmonių elgesį, derinti priešingus interesus (A. Vaišvila). Valstybingumo atkūrimo ir jo įtvirtinimo socialinių procesų turinio analizė atskleidė padarinius, kurie atitolina valstybę nuo sąlygų teisei viešpatauti sudarymo.

Raktažodžiai. Socialumas, socialinė deviacija, socialinė teisinė valstybė, pilietinė visuomenė, sociokultūrinė evoliucija, bendruomenė, valstybingumo atkūrimas, valstybingumo įtvirtinimas, socialinis koliažas, teisė, teisės viešpatavimas.

Ivadas

Žvelgiant iš sociologinės perspektyvos ryškėja, kad svarbiausi sociologijos klausimai susiję su visuomenės institucine sandara, ypač su pasitikėjimu institucijomis. Paprastai institucija suvokiama dvejopai: kaip visuomeninė įstaiga ar žmonių susivienijimas tikslui siekti ir kaip nusistovėjusi visuomeninių santykių forma, t.y. žmogaus veiklą reglamentuojantis, valdantis veiksnys, priverčiantis eiti ją visuomenės pageidaujamomis vėžėmis (Arnoldas Gehlenas). Dėl institucijos imperatyvų tariamo neišvengiamumo žmogus interiorizuoja visuomenės institucionalizuotos struktūros sukurtus mūsų veiksmų modelius ir lieka įsitikinęs, jog jo veiksmų eiga yra vienintelė jam galima ir vienintelė ontologiškai priimtina [1, p. 90–92]. Šią apgavystę remia visuomenė kaip objektyvus ir išorinis reiškinys, tuo pasireikšdama kaip prievartos forma. Bet, kita vertus, apgaulingos egzistencijos visuomenėje įžvalgos galimybės yra ribotos, nes tik labai retai atsiduriame situacijoje, kai reikia patiems kurti naujus elgesio modelius ir vėliau jais vadovautis (Peter L. Berger).

Mes kaip tik ir gyvename tokioje retoje socialinėje situacijoje, kai reikia patiems kurti pilietinės (bendruomeniškos) visuomenės institucinę sandarą: valstybės institucijų sistemą ir naujus elgesio modelius bei jais vadovautis. Vis dėlto reikia atsiminti, kad kiekvienam socialiniam vyksmui būdingi du sandai: pažangos ir regreso. Tik jų tarpusavio santykis apibūdina socialinės situacijos vertybinį būvį. Naujų socialinių normų kūrimo procesas skelbia ne tik revoliucijos galimybę, bet ir atveria laiką ir erdvę įvairių rūšių ir lygių deviacijoms, tarp jų – ir institucijų bei socialinės sistemos [2, p. 97–105; 3, p. 16–20].

Plėtojant šią sociologinę įžvalgą, toliau galima klausti, ar nėra pavojaus valstybingumo atkūrimo ir jo įtvirtinimo procesuose susidaryti sąlygoms, kuriomis gali intensyvėti socialinė deviacija (nukrypimai nuo bendruomeniškų visuomenės normų ir interesų) kaip sociokultūrinio nuosmukio, socialinės krizės ženklas. Taip verčia manyti dabartinė visuomenės sociokultūrinė situacija, kuri paženklina visus socialinius reguliatorius, taip pat ir pačią teisę, kaip teisingumo ir asmens laisvės matą. Žodis „socialinis“ suprantamas jo pirmaprade reikšme: „socialumo“ referentas beveik visuomet buvo bendruomeniškumas (Robert A. Nisbet). „Communitas, o ne societas su savo labiau beasmeninėmis konotacijomis yra tikrasis etimologinis žodžio „socialumas“ vartojimo sociologiniuose asmenybės, giminystės, ekonomikos ir valstybinės santvarkos tyrinėjimuose šaltinis“ [4, p. 101].

Tyrimo objektas yra socialinės deviacijos raiška šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje:

1. Atskleisti socialinės deviacijos šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje tendencijas ir jos raiškos pavidalus kaip prieš bendruomeniškos visuomenės (pilietinės visuomenės) sociokultūrinę raidą nukreiptus veiksnius.
2. Susisteminti sociokultūrinius padarinius, kurie turi neigiamos įtakos įgyvendinant socialinės teisinės valstybės modelį.

Socialinės deviacijos intensyvėjimas kaip valstybės perėjimo iš totalitarizmo į demokratiją reiškinys

Socialinė deviacija – tai individų elgesio, institucijų ir socialinių sistemų nukrypimas nuo bendražmogiškųjų vertybių, bendruomeninių normų ir interesų. Tokia deviacijos samprata grindžiama dviem prielaidomis: 1) šiuolaikinės bendruomenės normos ir interesai negali prieštarauti bendražmogiškosioms vertybėms (žmogaus teisėms), 2) socialinė deviacija apima trijų lygių elgesio nukrypimus: individų, institucijų ir socialinių sistemų. Abi prielaidos remiasi pilietinės teisės samprata ir jos pagrindu išplečia klasikinę deviacijos kaip individų elgesio nukrypimų sampratą.

Klasikinė deviacijos samprata grindžiama institucinės kontrolės sistema, kurios pagrindą sudaro fundamentalios institucijos: šeima, religija, švietimas, gamyba, valstybė. Dažniausiai remiamasi prielaida, kad šios institucijos atsirado labai tolimoje praeityje kaip žmonių bendruomenės fundamentaliųjų poreikių (fiziologinių, socialinių, dvasinių) įgyvendinimo priemonės. Jos iki šiol nuolatos evoliucionuodamos ir įgaudamos įvairias formas, reguliavo indivi-
dų ir jų grupių elgesį. Tai reiškia, kad fundamentalios institucijos suprantamos kaip

individų ir jų grupių elgesio reguliavimo mechanizmo dalys, kurios negali nukrypti nuo jų pačių sukurtų normų. Vadinasi, klasikinis deviacijos supratimas grindžiamas normatyvine institucijos samprata.

Bet socialinės tikrovės tyrinėjimai atskleidžia nukrypimų ir pačiose institucijose bei jų kuriamose socialinėse sistemose. Pavyzdžiui, totalitarinis režimas kaip valstybinės valdžios vykdoma žmonių viešo ir privataus gyvenimo visapusiška kontrolė yra nukrypimų nuo bendražmogiškųjų vertybių ir normų įtvirtinimo sistema. Pati totalitarinio režimo prigimtis yra deviacinė. Vis dėlto individų elgesio nukrypimų šio režimo sąlygomis yra mažiau nei esant demokratiniam režimui. Tai nėra paradoksas, nes valstybinė valdžia prieš deviantinio elgesio asmenis naudoja pernelyg griežtas sankcijas, kurios prieštarauja žmogaus teisėms. Bet į tai nekreipiama dėmesio, nes totalinė gyventojų kontrolė grindžiama etatistine (normatyvine) teisės samprata. Tokiu būdu sukuriama valdžios naudojamų sankcijų prieš individus legalumas. Legalizmas apriboja visuomenės galimybes įžvelgti institucijų ir socialinės sistemos nukrypimus. Bet svarbiausia yra tai, kad totalitarinio režimo sąlygomis visuomenė neturi jokių galimybių kontroliuoti valstybinę valdžią. Todėl nėra sąlygų susiformuoti pilietinei visuomenei, kuri kurtų ir vertintų egzistuojančius elgesio modelius.

Pilietinės visuomenės tapsmui būtina, bet nepakankama sąlyga yra valstybės siekis atsiriboti nuo totalitarinės valstybės vertybių ir elgesio modelių: žmogaus teisių ir laisvių ignoravimo, kišimosi į asmenybės teisėtą saviraišką ir visuomenės kontroliavimo, valdančiosios partijos savavališko nusistatymo sau naudingų įstatymų, visų piliečių lygybės prieš įstatymą nesilaikymo ir t.t. Priešingai yra demokratinio režimo valstybėje, kuri įkūnija visa tai, kam priešinosi totalitarinė valstybė. Valstybė vis labiau turi darytis priemone veikti ne prievartos, ne slopinimo, o socialinio kompromiso būdu. Šiam tikslui ji turi plačiau naudoti tokias demokratines idėjas bei institucijas, kaip teisės viršenybė, konstitucinė įstatymų kontrolė, valdžių padalijimas, partijų ir nuomonių įvairovė, viešumas, teismo vaidmens išplėtimas ir t.t. Jo įgyvendinimas tampa šiuolaikinės valstybės vidaus politikos turiniu, o to tikslo forma – teisinė valstybė, rašo A. Vaišvila [5, p. 138].

Tai reiškia, kad tarp šiuolaikinės valstybės vidaus politikos turinio ir jo formos yra glaudus ryšys: politinis turinys turi įgauti teisinius pavidalus. Šiuolaikinė demokratiškas valstybių teisinė sistema orientuojasi į pilietinę teisės sampratą ir kartu į socialinės teisinės valstybės modelį, kuriame teisės ir valstybės santykis sprendžiamas teisės naudai [6, p. 123]. Vadinasi, valstybės vidaus politika turi būti grindžiama pilietine teisės samprata: saugoti žmogaus teises ir kurti sąlygas pilietinės visuomenės pažangos raidai. Dėl to valstybės socialinė paskirtis, kaip ir teisės, grindžiama tomis pačiomis dviem fundamentaliomis vertybėmis: žmogaus teisių sauga (laisvė) ir pilietinės visuomenės raidos teisinių galimybių kūrimu (socialumas). Vadinasi, galime teigti, jog pilietinės visuomenės raida grindžiama tokiais socialiniais interesais, kurių pavertimas teise nepažeidžia žmogaus teisių ir laisvių. Kita vertus, joks asmuo negali turėti daugiau teisių, negu vykdo jas garantuojančių pareigų.

Tačiau kuriamo demokratinio režimo realybę ženklina nukrypimai nuo žmogaus teisių bei jų įgyvendinimo, nuo socialinių vertybių ir interesų. Dar daugiau, kol nėra susiformavusios pilietinės visuomenės, yra pavojus, kad savanaudiškų interesų įgyvendinimas gali būti paverčiamas teise ir taip supriešinamos dvi fundamentalios vertybės – laisvė ir socialumas, kurių suderinimas turėtų būti Lietuvos valstybės plėtojimo teisinio valstybingumo pagrindais politikos turinys [5, p. 8–9]. Bet taip nėra ir tai rodo, kad tarp pilietinės visuomenės kaip idealo ir jos kaip realybės yra atotrūkis, kurį užpildo individų ir jų grupių skirtingos laisvės ir socialumo sampratos, besiskiriančios nuo egzistuojančių socialinėje teisinėje valstybėje. Socialinėje teisinėje valstybėje, kuri yra pilietinės visuomenės kaip idealo virsmo realybe rezultatas, laisvės samprata grindžiama pilietinės teisės samprata: pačioje laisvėje tūnančių destrukcijos jėgų teisiniu ribojimu, laisvės apsauga nuo savigriovos [5, p. 8].

Tagi pilietinė visuomenė savaime nevirsta realybe. Pilietinės visuomenės kaip idealo virsmas realybe yra sudėtingas procesas, kuriame turi susiformuoti pilietinei visuomenei būdinga žmonių mąstysena ir veikseną. Kol kas tokios valstybės neturime, nes neturime ją atitinkančios visuomenės. Nepakanka sukurti demokratinės valstybės sampratą atitinkančią konstituciją, sugriauti totalitarinio režimo institucijas ir pan., nes žmonių interiorizuotiems to-

totalitarinio režimo mąstymo ir elgesio modeliams pakeisti reikia pakankamai ilgo laikotarpio. Tai reiškia, kad pereinant iš sovietinio totalitarinio valstybės būvio link socialinės teisinės valstybės, tenka pereiti ne tik ekonominio nuopuolio slėnį (R. Dahrendorf), bet ir įveikti socialinę dezorganizaciją: ryšių tarp kultūros vertybių ir socialinių normų susilpnėjimą, išnykimą ar net jų tarpusavio prieštaravimą. Visuomenės socialinės dezorganizacijos buvimo ženklas – didėjantis socialinės deviacijos intensyvumas.

Susiklosčiusi visuomenės socialinė dezorganizacija rodo, kad sovietinės socialinių normų sistemos griovimas ir pilietinės visuomenės dvasią atitinkančių elgesio modelių kūrimas nėra vientiso proceso organišką pusę. Todėl pagrįstai galima kelti prielaidą, kad griovimo ir kūrimo sąveika formuoja tokius „naujo elgesio modelius“, kurie skiriasi nuo buvusiųjų, bet neatitinka pilietinės visuomenės būties dvasios. Tokių „naujų elgesio modelių“ formavimuisi tiesioginės įtakos turi socialinės kontrolės liberalizavimas ir esanti visuomeninės sąmonės sovietizacija. Tai reiškia, viena vertus, kad perėjimas iš totalitarizmo į demokratiją susijęs su būtinybe liberalizuoti socialinę kontrolę kaip esminę sąlygą naujų elgesio modelių kūrimui. Bet, antra vertus, socialinės kontrolės liberalizavimas sovietizuotos visuomeninės sąmonės kontekste suponuoja galimybes atsirasti posttotalitarinės epochos „veikėjui“: agresyviai savanaudiškų paskatų žmogui, kuris ima realizuoti savo „sumanymus“ teisine prasme nereglamentuotos laisvės sąlygomis. Tokio „veikėjo“ veikimo modeliai nesiremia į kultūros vertybes. Priešingai, vis labiau įsitvirtina tie veikimo modeliai, kurie garantuoja savanaudiškų interesų greitą ir sėkmingą įgyvendinimą. Vadinasi, galima teigti, jog sovietizuotoje visuomenės sąmonėje yra menkai išplėtotą dorovinę ir teisinę sąmonę. Tai paaiškina, kodėl dalis visuomenės lengvai pamynė dorovės ir teisės normas siekdama greitai praturtėti. Lengvai įsitvirtinę greito praturtėjimo motyvai užtemdė galimybes įžvelgti tokių „veikimo modelių“ konfliktą su kultūros vertybėmis (pvz., privatizavimo proceso neskaidrumas, pinigų patikėjimas „sekundžių“ bankams, nuosavybės įsigijimo sąlygų pagerinimas lobistiniu būdu, ciniškas teisės normų turinio atskyrimas nuo moralės, privilegijų įteisinimas ir pan.). Vadinasi, aktyviausia visuomenės dalis pereinamuoju laikotarpiu ima interiorizuoti pilietinei visuomenei nepriimtinius elgesio ir veiklos modelius, kuriuos, deja, palaiko arba bent toleruoja valstybinė valdžia. Tokiu būdu visuomenė atitolsta nuo savo pačios tapimo pilietine visuomene.

Vis dėlto kultūros vertybėms prieštaraujančių „naujų elgesio modelių“ interiorizacija teikia tiesioginės informacijos ir apie sumenkėjusias valstybėje teisėtumo garantijas. Tai iliustruoja reali teisėtavokos padėtis: liberalizuotos socialinės kontrolės sąlygomis teisėtumo garantijų mažėjimas tiesiogiai skatina teisėtavokos griūtį. Tai reiškia, kad su socialinės kontrolės liberalizacija, jeigu ji vyksta be reikiamo teisinio pagrindo, neišvengiamai prasideda spontaniška teisėtavokos griūtis. Ją pagreitina nepalanki visuomenės bendruomeniškumo situacija ir jos raidos konteksto ypatumai. Tokiu būdu pereinant iš totalitarinio režimo į demokratinį atveriamos galybės intensyvėti socialinei deviacijai.

Dabartinis bendruomeniškumo raidos kontekstas Lietuvoje

Šiuolaikinės bendruomenės savikūra remiasi moderniosios bendruomenės buvimo sociokultūrine patirtimi (atmintis, paveldas), jos evoliuciniu peraugimu į pilietinę (atvirą) visuomenę. Tuose kraštuose, kuriuose buvo stiprios moderniosios bendruomenės, santykinai greičiau susiformavo ir funkcionuoja pilietinė visuomenė. Lietuvos visuomenė, deja, beveik neturi moderniosios bendruomenės buvimo patirties. Iki sovietinės okupacijos Lietuvoje vyravo žemdirbių (klasikinė) bendruomenė, o miestelėnų bendruomenės (modernioji), ypač jų tradicijos, dar tik formavosi. Fizinis ir kultūrinis Lietuvos genocidas buvo nutraukęs bendruomenės evoliucinę raidą, deformavęs visuomenės sąmonę ir savimonę. Todėl atkūrę ir įtvirtindami savo valstybę, mes susiduriame su dideliais sunkumais kelyje į pilietinę visuomenę.

Svarbiausi pilietinės visuomenės tapimo ženklai susiję su žmogaus dvasios pokyčiais. Tik iš žmonių bendruomeninės dvasios gali kilti tas rūmas, kurį E. Gelneris apibūdino kaip pilietinę visuomenę: „visuma skirtingų nevyriausybinų institucijų, pakankamai stiprių, kad

tarnautų atsvaru valstybei ir, jai netrukdam, atitiktų taikdario ir arbitro vaidmenį tarp pagrindinių interesų grupių, sulaikytų jos siekimą dominuoti ir atomizuoti visuomenę“ [7, p. 15]. Taigi pilietinės visuomenės susiformavimo pagrindas – bendruomeniškos visuomenės buvimas. Vis dėlto šio pagrindo Lietuvoje dar neturime. Todėl norint išsiaiškinti dabartinę bendruomeniškumo raidos kontekstą, būtina suprasti tą socialinę realybę, kuri yra ir už, ir prieš pilietinės visuomenės tapimą bei pamėginti nubrėžti gaires, kaip suteikti jai žmogiškąją prasmę.

Tarp pilietinės visuomenės ir jos tapimo sociokultūrinio konteksto visuomet yra atotrūkis. Viena vertus, žinome, jog sociokultūrinė evoliucija turi įtakos visuomenei ir šioje plotmėje ji gali pasistūmėti taip toli, jog ims atrodyti, kad visuomenės psichologija pasikeitė. Bet, kita vertus, žinome, jog evoliucija, į kurią mes įtraukti, pati savaime, be žmonių valios pastangų, negali suteikti žmogui ir visuomenei laimės, nes ji nepaliečia to, ką žmogui esmingiausia, intymiausia, – jo dvasios“ [8, p. 9]. Vadinasi, tik esant abipusei – žmogaus (bendruomenės) valios ir sociokultūrinės evoliucijos – sąveikai vyksta žmogaus dvasios pokyčiai ir kuriasi pilietinė visuomenė.

Lietuvos sociokultūrinio konteksto žinojimas atskleidžia svarbų vertinimą. Kol kas esame tokio išsivystymo lygio, kai žmogus neturi galimybės pasirinkti trijų svarbiausių dalykų: ilgai ir sveikai gyventi, įgyti žinių ir apsirūpinti ištekliais, reikalingais normaliam gyvenimo lygiui pasiekti. Pats liūdniausias faktas tai, kad gana didelė dalis Lietuvos žmonių gyvena skurde. Todėl visiškai pagrįsta kalbėti apie skurdo kultūrą. Šią sąvoką 1965 m. suformulavo Oscaras Lewisas. Ir nors skurdo kultūra neturėtų būti vadinama kultūra, bet šiuo atveju, vartojant Maxo Weberio terminą, ji yra „geležinis narvas“, kuriame nesąmoningu, neplanuotu būdu ugdomi tam tikra asmenybė, besiskirianti nuo kitoms kultūroms būdingų asmenybės tipų. Nuosmukio pojūtis įsivyravo netgi ten, kur pajamos nemažėja. Anapus ekonomikos, visuomenės paribuose esantys žmonės spinduliuoja keistą magnetizmą, itin traukiantį jaunimą (R. Dahrendorf, 1996) ir teikiantį galimybes nusikalstamumui kilti.

Didelis nerimas susijęs su visuomenės dalies marginalizacija. Šis reiškinys Lietuvoje yra augančio ekonominio nuskurdinimo ir išplitusios socialinės dezorganizacijos padarinys. Šių veiksnių sąveika yra naujų grėsmių socialiniam saugumui, o kartu ir šiuolaikinės bendruomenės savikūros pagrindinis šaltinis. Iš šio grėsmių šaltinio kyla vargingiausiai gyvenančių visuomenės socialinių sluoksnių ekonominė ir socialinė marginalizacija. Marginalizuotos visuomenės nariai netenka tokių gyvenimo sąlygų, kurios leistų jiems dalyvauti sprendžiant šiandienos, o ne kuriant rytojaus problemas. Todėl reikėtų pabrėžti, kad šiuolaikinės bendruomenės savikūrai Lietuvoje yra iškilusi grėsmė humanitarinio saugumo srityje. Būtų labai neišmintinga šį grėsmių bendruomenei ir valstybei šaltinį sumenkinti ar net ignoruoti. Valstybėje jau yra ženklų, jog imama įsisauginti šios grėsmės latentinį potencialą ir daromi sprendimai aukščiausiu lygiu. Vis dėlto šioje srityje mes gerokai vėluojame, o svarbiausia – nesudarome tokių savivaldos sąlygų, kuriomis pačios bendruomenės prisiimtų didesnę atsakomybę už humanitarinio saugumo grėsmių neutralizavimą laiku ir persiorientuotų didėjančios saviveikos linkme.

Nerimą kelia ir kitas svarbus šiuolaikinės sociokultūrinės evoliucijos bruožas – visuomenės fragmentacija, t.y. vis mažiau ir mažiau žmonės besugeba išskelti bendrą tikslą ir jį įgyvendinti. Fragmentacija atsiranda tuomet, kai žmonės vis labiau pradeda save suvokti atomiškai, kitaip tariant, kai juos su kitais piliečiais vis mažiau ir mažiau besieja bendri projektai ir bendras pasiaukojimas. Tai pavojingo proceso pradžia, nes bendrystės erozija yra reali grėsmė visuomenės kūrybingumui, jos potencialui tinkamai ir laiku atsisaugoti į laikmečio iššūkius. Kita vertus, kiekvienai visuomenei reikia bent minimalaus solidarumo ir vienybės. Tačiau bendruomenės buvimo sąlyga yra ta, kad žmonės būtų vienas su kitu susiję ir jausęsi atsakingi vienas už kitą. Bet ši sąlyga pastebimai menkėja, nes fragmentacijos požymiai įsiskverbė ir į teisėkūros subjektų veiklą, paženklino ją atotrūkiu nuo visuomenės socialinių lūkesčių.

Visuomenės fragmentaciją gilina kitas ryškus sociokultūrinės evoliucijos bruožas – tai sociokultūrinių procesų tempas. Gyvenimo tempų spartėjimas sukelia efemerškumo pojūtį (O. Toffler). Kai sureikšmintai imame suvokti savo buvimo pasaulyje laikinumą, tai ypač

svarbūs tampa žmogaus gyvenimo vertinimo kraštutinumai: atsiskyrimas, izoliacija arba skubėjimas gyventi pagal principą: panaudojai – išmesk ir pagal panašius hedonizmo principus. Hedonizmas veda prie nuolatinio nepasitenkinimo, nes kiekvienas patenkintas poreikis sukelia naujų troškimų. Galiausiai formuojasi M. Weberio išpranašautas „beširdis gyvenimo malonumų ieškotojas“, kuriam nuolat atrodo, kad jis kažką svarbaus pražiopsojo. Dėl to jaučia nuolatinį vidinį nerimą ir greitų įspūdžių poreikį. Greitų sociokultūrinių procesų užvaldytas žmogus skuba rinktis. Bet ar įmanoma paskubėti, pavyzdžiui, jaunimui, kol savo pačių individualumo ir socialumo supratimo paieškos potyriai skęsta pasirinkimo galimybių nepažinume, kurį lemia pačių pasirinkimo galimybių ryšys su tuo, kas efemeriška ir nauja? Naujoje socioekonominėje realybėje sunku teisingai pasirinkti. Todėl ir nesusiformuoja kritinis požiūris, kurio taip tikimės, o tik – nusivylimų patirtis, kad nieko nėra tikro ir amžino ar bent ilgalaikiško. Būtent gyvenimo tempo permanentinis greitėjimas ir staigių pokyčių kontekstas keičia visuomenės narių, ypač jaunimo, socializacijos dimensijas. Ši socializacija tampa visiškai kitokia, dar nepažinto, naujo lygmens problema. Jai spręsti šiuolaikinė visuomenė, bent kol kas, neturi aiškių orientyrų (pilietinės teisės sampratos) ir todėl negali pagrįstai vertinti besiformuojančių socialinės veiklos modelių.

Kitas svarbus sociokultūrinių procesų bruožas – jų agresyvi potencinė galia. Ja labiausiai pasižymi tai, ką vakarų šalyse vadina *mass-media*, o mes – siauru visuomenės informavimo priemonių pavadinimu. Negalima nesutikti su K.Stoškaus teiginiu, kad *mass-media* invazija į kultūrą šiandien tapo didele politine, ekonomine, ideologine, kultūrine bei kontrkultūrine galia, darančia didelę įtaką visuomenės gyvenimo pokyčiams, jo pakilimams ir nuosmukiams. Nereikia užmiršti, kad didžiajai visuomenės daliai *mass-media* ima atstoti visą kultūrą, esančią už jos narių profesinių interesų lauko [9, p. 9]. Realiai neįvertinę grėsmių, kylančių iš *mass-media*, vargu ar teisingai pasirenkame valstybės sociokultūrinę politiką.

Su nerimu žvelgiant į artimiausią ateitį, galima galvoti apie esminius neigiamus visuomenės narių socializacijos pokyčius. Labai tikėtina, kad toliau silpnės ir taip jau apsilpęs šeimos kaip pirminio socializacijos instituto vaidmuo. Dalį jos erdvės gali užimti, jeigu dar neužėmė, socialinės subkultūros grupės. Jų atsiradimą lemia: 1) besiplečianti skurdo kultūra ir su ja tiesiogiai susijęs nusikalstamumo lygio augimas, 2) *mass-media* bei 3) neapibrėžtas arba neatitinkantis pakitusio socialinio konteksto visuomenės požiūris į socialinių, ypač dorovinių, normų vaidmenį.

Socialinis koliažas ir socialinė deviacija

Visiškai pagrįstai galima teigti, kad bendruomenės vaidmens stiprėjimą gali riboti neigiamai susiklosčiusi valstybės vertybinė būklė. Valstybės vertybinę būklę apibūdina bandymai arba jų nebuvimas valstybės vidaus politikoje suderinti fundamentaliausias vertybes – laisvę ir socialumą. Socialumo pajungimas savanaudiškiems interesams įgyvendinti – tiesioginis kelias į socialinę deviaciją. Vadinasi, socialinės deviacijos raiškos pavidalų išskyrimas iš socialinių procesų turinio atskleidžia valstybės vidaus politikos vertybinę būklę: jei socialinės deviacijos raiškos pavidalų yra nedaug ir jie nėra visuminio pobūdžio, tai pagrįstai galima teigti apie sėkmingą laisvės ir socialumo suderinimą, ir atvirkščiai.

Atlikdami Lietuvos valstybės vertybinės būklės analizę, jos raidą (1990–2000 metų laikotarpį) padalijome į du santykinius etapus:

1. Valstybingumo atkūrimo etapas.
2. Valstybingumo įtvirtinimo etapas.

Toks Lietuvos valstybės valstybingumo raidos padalijimas grindžiamas konstitucijos priėmimu ir jos garanto – konstitucinio teismo sukūrimu. Su jų teisiniu atsiradimu pasibaigia teisėkūros subjektų savivalystės laikotarpis. Konstitucijos įgyvendinimas kuria teisinį pagrindą vertinti kiekvieno visuomenės nario ar visuomeninio darinio elgesį ir veiklą. Todėl teisėkūros konstitucinės priežiūros institucijos sukūrimas žymi valstybingumo įtvirtinimo pradžią ir takoskyrą tarp dviejų valstybingumo raidos etapų.

Analizuodami šiuos etapus, susisteminome tik tuos socialinių procesų turinio pavidalus, kuriuose atsispindi laisvės ir socialumo derinimas (ir nederinimas) ir kurie įsitvirtino kaip valstybės vidaus politikos turinio ir visuomenės socialinio gyvenimo bruožai, išreiškiantys visuomenės sąmonę bei šiuolaikinės Lietuvos visuomenės raidos ypatumus. Tokia žiūra – visiškai teisėta, nes Lietuvos valstybingumo atkūrimo ir jo įtvirtinimo procesams būdingi du kūrybinio vyksmo poliai – svetimo, atgyvenusio griovimas, ir savojo, naujo kūrimas. Tokią socialinę situaciją J. Schumpeteris apibūdino „kuriamuoju griovimu“.

Socialinių procesų turinio analizė atkleidė, kad valstybingumo atkūrimo etapui būdingi bruožai yra šie:

1. Radikalių (šoko pobūdžio) permainų (procesų) pradžia politinėje, ekonominėje, socialinėje sferose. Jų **skiriamieji bruožai** yra:

- visuomenės institucinės organizacijos staigus suardymas,
- privatizavimo proceso pradžia,
- ekonominė, sociokultūrinė ir politinė visuomenės krizė.

2. Trūkumas veikiančios teisės, kuri atitiktų naujus besiformuojančius socialinius santykius ir juos veiktų stabilizuojančia linkme.

3. Senosios socialinės kontrolės sistemos dezorientacija (naujos teisės sampratos nebuvimas) ir dezorganizacija. Visuotinio turto deklaravimo neįvedimas.

4. Turtinės stratifikacijos išryškėjimas. Organizuoto nusikalstamumo skverbties į valstybės ekonomiką ir politiką socialiniai padariniai¹:

- nusikalstamu būdu įgyto turto ir pinigų legalizavimas,
- nusikaltėlių grupių narių legalus tapimas įregistruotų įmonių savininkais,
- organizuoto nusikalstamumo veiklos metodų ir modelių perkėlimas į ūkinę-finansinę veiklą,
- finansinių grupuočių ir korupcijos susiformavimas,
- politinio verslo formavimosi pradžia.

5. Naujų vertybinių nuostatų ir orientacijų formavimosi visuomenėje pradžia kaip reakcija į radikalias socioekonominės ir sociokultūrinės permainas. Šiame procese **išryškėjo asmens naudos ir pelno siekimo vertybės.**

Valstybingumo atkūrimo laikotarpio socialinių procesų turinio analizė leidžia teigti, kad nesant **demokratinei valstybei būdingos teisės sampratos ir ją atitinkančių bei įgyvendinamų įstatymų, socialinę erdvę užpildo atskirų socialinių subjektų agresyvios galios raiška, kuri dažnai yra neteisinės prigimties (nukreipta prieš teisę).**

Šiam etapui būdingas socialinis koliažas, kai į vieną visumą sueina trys tolimi ir netgi prieštaraujantys vienas kitam socialiniai reiškiniai: pavyzdžiui, sovietinis mentalitetas susiduria su privatizacija rinkos ekonomikos sąlygomis. Tokios sąveikos – socialinio koliažo – padarinys yra tų trijų socialinių reiškinių deformacija. Iškreipiamas ir sovietinis mentalitetas, ir privatizacijos procesas, ir pati rinka.

Vis dėlto socialinis koliažas yra labai svarbus kita prasme. Būtent, kai nėra demokratinę valstybę atitinkančios teisės sampratos ir ją įgyvendinančių įstatymų – sukuriama politinės galimybės institucionalizuoti neteisinės kilmės veiksena patirtį ir ją legalizuoti. Reikia atkreipti dėmesį į situacijos sudėtingumą: pats valstybės atkūrimas suponuoja būtinybę kurti naujus elgesio modelius. Sovietinės socialinės sistemos sugriovimas susijęs su socialinių normų nepripažinimu ir kitokių apibrėžčių suteikimu. Šio proceso pradinis impulsas eina iš valstybinės valdžios, kuri savo sprendimus išreiškia dar etatistinės teisės sampratos teisės normų aktais. Todėl kultūros požiūriu lieka neaišku, kas yra naujasis teisėkūros subjektas, ar jo veikla bus grindžiama pilietine teisės samprata? Teisėkūros teikiama galimybė greitai „įvertina“ pototalitarinės epochos veikėjas ir siekia panaudoti realizuodamas savo interesus. Taigi iš socialinio koliažo išsirutuliojo toks socialinis procesas, kuriame kaip „savininkai“ legalizavosi ne tik organizuoto nusikalstamumo grupuočių nariai, bet ir jų veikseną. Ji transformavosi į „naujus elgesio modelius“. Visuomenės dezorganizacijos sąlygomis dalis žmonių

¹ Remtasi: *Bičkauskas E.* Organizuoti nusikaltėliai įsisiautėja. Kaip juos tramdome? // Pozicija. 1999. Nr. 1. Psl. 8–15.

interiorizavo „naujuosius elgesio modelius“, nes tai lemia, deja, pačios visuomenės apgaulingos egzistencijos logika (pasitikėti institucijomis) ir jos išvalgos ribotos galimybės.

Taigi valstybingumo įtvirtinimo etape valstybei iškilo papildomas svarbus uždavinys – užkirsti kelią neteisinės kilmės veiksena tapti naujo elgesio modeliais ir taip dezorganizuoti tolesnę visuomenės raidą. Deja, šio uždavinio valstybinės valdžios institucijoms kol kas nepavyko išspręsti.

Valstybingumo įtvirtinimo etapo socialinių procesų turinio analizė atskleidė jam būdingus bruožus, kurie yra šie:

1. Ekonominis (ūkinis, finansinis) ir socialinis **nestabilumas. Turtinė stratifikacija įgauna turtinės poliarizacijos bruožų.**
2. **Visuotinio turto deklaravimo nebuvimas.**
3. **Jėgos ir agresyvumo kulto įsitvirtinimas** žiniasklaidoje ir poveikis visuomeniniams santykiams.
4. „**Bepoliarės ekonomikos**“¹ **susiformavimas.** Kontrabandos bei kitų organizuoto nusikalstamumo formų išplitimas. **Bendrojo nusikalstamumo lygio ryškus išaugimas.**
5. **Socialinės kontrolės sistemos besitęsiantis funkcinis neatitikimas socialinių santykių raidos.**
6. **Veikiančios teisės orientacija į baudžiamosios teisės normų vaidmens didinimą** ir tuo pat metu **gilėjanti jos realizacijos** (laikymosi, vykdymo, naudojimosi, taikymo) **krizė.**
7. **Korupcijos mastų išplitimas. Lobistinės veiklos suaugimas su politine veikla.**
8. **Asmens naudos ir pelno siekimas tampa** vertybių sistemą subordinuojančiu **principu**, įsivyravusiu visose socialinio gyvenimo sferose.
9. **Susiformuoja visuomenės moralinio neutralumo pozicija.**

Vargu ar galima rimtai abejojti šių valstybės ir visuomenės bruožų realiu buvimu. Akivaizdu, kad neteisinės kilmės veiksenos patyrimas yra visuomenės narių interiorizuojamas. Tai atspindi visuomenės neutralumo pozicijos susiformavimas; privilegijų legalizavimas ir šiame akte moralinio nuopuolio nepripažinimas; įvairių „institucinių mokesčių“ atsiradimas (pvz., įvažiuojant į kurortą, įstojus į universitetą ir t.t.); fiktyvių bankinių operacijų atlikimas; žyminio mokesčio tarifo pasirinktinis sumažinimas valdininko nuožiūra; netapačių teisės pažeidimui sankcijų įvedimas, taikymas ir t.t. Kiekvieną dieną žiniasklaida pateikia deiviacinio elgesio faktų.

Išplitęs deviantinis individų ir socialinių grupių elgesys atspindi Lietuvoje egzistuojančių socialinių organizacijų deklaruojamų tikslų ir realizuojamų funkcijų nesuderinamumą bei prieštaravimą tiek pačios organizacijos viduje, tiek tarp jų. Nesuderinamumai ir prieštaravimai tarp organizacijos socialinės paskirties ir funkcijų jos viduje ar tarp kelių socialinių organizacijų suponuoja erdvę visuomenės moralinio neutralumo pozicijai ir neteisinės prigimties veiksena sklęsti. Taigi **socialinė deviacija** – tai tokia socialinės organizacijos veikseną, kuri spaudžia individus ar jų grupes peržengti dorovinių ir teisės normų valdžią. Ji kyla iš socialinių organizacijų menkos dorovinės ir teisinės sąmonės bei jas atitinkančios neteisinės prigimties veiksenos modelių. Šiame kontekste išryškėja **socialinės deviacijos prasmė**: socialinėms normoms prieštaraujanti veikseną vis labiau **dezorganizuoja visuomenę** (ryšių tarp kultūros vertybių ir socialinių normų susilpnėjimas, išnykimas, prieštaravimas) ir realiai **devaluoja moralės bei teisės vertingumą**. Visiškai akivaizdu, kad socialinės deviacijos intensyvėjimas apriboja šiuolaikinės visuomenės savikūros galimybes. Todėl turime dėti valstybės ir bendruomenės pastangas įveikti šį socialinių deviacijų intensyvėjimo šaltinį.

Socialinės deviacijos iššūkis teisės viešpatavimui

¹ „Bepoliarės ekonomikos“ sąvokoje persipina teisėta ir neteisėta veikseną.

Lonas L. Fulleris teisę apibrėžė kaip „veiksena, kuria žmogaus elgesys pajungiamas normų valdžiai“ [10, p. 19]. Tuo jis pabrėžia teisinių santykių, teisinės veiklos pirmumą teisės normų atžvilgiu. Tai reiškia, kad visuomenė per valstybę ir jos padedama kuria teisę. Visuomeniniai santykiai, visuomeninių subjektų veiksmas visada yra persmelkta vienokių ar kitokių teisinių idėjų. Todėl teisės kūrimo metodologiniu išėjimo tašku galima laikyti ir sociologinę teisės sampratą, kuri teisę kildina iš realiai susiklostančių socialinių santykių. Vadinasi, teisę formuoja tiek valstybė (ji leidžia įstatymus), tiek faktiniai žmonių santykiai (korporatyvinė teisė) [6, p. 123].

Teisės sociologija kreipia dėmesį į visuomenėje įsivyravusių teisinių idėjų vertingumą, į teisinių idėjų ryšį su realia valdžia, į atitinkamų teisinių idėjų šaltinius ir jų įtaką teisės formavimuisi. Anot H. Bermano, teisė turi įvairių tikslų – ne tik normų kūrimo ir taikymo ar valdymo būdų, teisė – tai veiksmas, savanoriškus susitarimus palengvinanti derybomis dėl sandorių, tai dokumentų įforminimas ir kitų teisinės prigimties veiksmų atlikimas [10, p. 19]. Taigi, viena vertus, veikiančioji teisė apima tai, ką vadiname teisės „realizacija“, bet, antra vertus, ji apima teisinės idėjas ir teisės vertybes, teisės sąvokas ir mąstymo stilius, o svarbiausia – žmones, vykdančius vienokio ar kitokio pobūdžio veiklą ir galinčius teisės kūrimą veikti savo interesų tenkinimo linkme. Teisė yra gyvas procesas, ja vadovaujantis paskirstomos teisės ir pareigos ir tokiu būdu išsprendžiami konfliktai ir sukuriama bendradarbiavimo ryšiai. Bet, kita vertus, šiame procese ji gali būti pažeidžiama, nes būdama pavaldi vienokių ar kitokių teisinių idėjų ir teisės vertybių realizavimui, priklauso nuo valdžioje esančių ar valdžiai įtakos turinčių socialinių grupių vertybių ir interesų. Kol teisėkūros subjektai laikosi etatistinės teisės sampratos, tol negalime paneigti galimybės, kad neteisinės prigimties veiksmas gali įgauti legalias formas ir tokiu būdu deformuoti teisę kaip procesą.

Valstybės atkūrimo ir jos įsitvirtinimo socialinių procesų turinio analizė atskleidė, kad neteisinės prigimties veiksmas buvo legalizuota, pavyzdžiui, privatizavimo procese. Ko nors legalizacija sukuria vaizdinį (tikėjimo simbolį), kuris įsitvirtina piliečių teisinėje sąmonėje. Jis kyla iš įsitikinimo, kad išrinkta šalies valdžia turi teisę priimti sprendimus, kuriuos jos piliečiai turi vykdyti. Toks legalizacijos sąvokos paaiškinimas grindžiamas klasikine M. Weberio teorija: valdančiųjų valdžia ir pavaldžių pareiga jai paklusti. Todėl reikia ryžtingos politinės valios pereiti prie pilietinės teisės sampratos ir ja grįsti teisėkūros procesą. Priešingu atveju, ypač kai nėra greito neteisėtos kilmės veiksmo faktų teismo pripažinimo, ta veiksmas laipsniškai institucionalizuojama ir taip tampa legali. Šiame procese pralaimi visuomenė, nes jos aktyve devaluojama teisės vertė kaip neatitinkanti teisingumo. Taip metamas iššūkis teisei kaip laisvės ir teisingumo matui.

Išvados

1. Klasikinė socialinės deviacijos samprata grindžiama normatyvine institucijos samprata, kuri susijusi su etatistine teisės samprata ir nedemokratinio politiniu režimu. Valstybei pereinant iš totalitarizmo į demokratiją, išskyla būtinybė vadovautis pilietinės teisės samprata, kuria remiantis socialinė deviacija išreiškia trijų lygių elgesio nukrypimus – individo, institucijos, socialinės sistemos.

2. Socialinės deviacijos laikinas suintensyvėjimas yra būdingas valstybei pereinant iš totalitarizmo į demokratiją, apibūdinantis valstybės ir visuomenės vertybinę būklę. Kuo labiau išplinta socialinės deviacijos pavidalai, tuo menkesnė yra visuomenės bendruomeninė, dorovinė ir teisinė sąmonė.

3. Dabartinis bendruomeniškumo raidos Lietuvoje kontekstas įvairiais pavidalais (pvz., visuomenės dalies skurdas ir marginalizacija, išaugęs nusikalstamumas, žiniasklaidos propaguojamas jėgos ir prievartos kultas) kelia grėsmę visuomenės humanitariniam saugumui ir kartu stabdo pilietinės visuomenės formavimąsi.

4. Dalis valstybingumo atkūrimo ir įtvirtinimo bruožų išreiškia socialinės deviacijos pavidalus. Radikalios (šoko pobūdžio) reformos be reikiamo teisinio ir dalykinio parengimo sukūrė sąlygas socialiniam koliažui atsirasti. Socialinis koliažas suprantamas kaip trijų tolimų ir netgi vienas kitam prieštaraujančių socialinių reiškinių (pvz., sovietinio mentaliteto, privatizacijos ir rinkos) sąveika, kurios padarinys – jų deformacija. Socialinis koliažas skatina socialinės deviacijos intensyvėjimą.

5. Socialinės deviacijos pavidalų sisteminimas atskleidžia jos ryšį su socialinės organizacijos tikslų ir funkcijų tarpusavio prieštaravimu. Šio ryšio pagrindu socialinė deviacija apibrėžiama kaip tokia socialinės organizacijos veikseną, kuri spaudžia individus ir jų grupes peržengti dorovės ir teisės normų valdžią.

6. Socialinės deviacijos intensyvėjimo pagrindas – įvairių neteisinės prigimties veiksenos pavidalų paplitimas visuomenėje. Vyraujant etatistinei teisės sampratai valstybėje, egzistuoja realūs pavojus neteisinės prigimties veiksenai legalizuotis ir taip devalvuoti teisės vertingumą.

LITERATŪRA

1. **Berger P. L.** Sociologija. Humanistinis požiūris. – Vilnius, Littera, 1995.
2. **Šlapkauskas V.** Institucinė deviacija: situacijos apibrėžtis ir interpretacijos problema // Lietuvos mokslas. 1997. V tomas. 15 knyga.
3. **Šlapkauskas V.** Socialinės sistemos deviacijos apibrėžties problema: dalies visuomenės narių atstūmimas // Socialiniai mokslai. Sociologija. – Kaunas, Technologija, 1998. Nr. 4(17).
4. **Nisbet R. A.** Sociologijos tradicija. – Vilnius, Pradai, 2000.
5. **Vaišvila A.** Socioliberalizmas. – Vilnius, 1999.
6. **Vaišvila A.** Teisės teorija // Justitia. – Vilnius, 2000.
7. **Геллнер Е.** Условия свободы. – Москва, 1995.
8. **Marie Dominique Philippe.** Kas žmoguje kinta, o kas – ne: jo sąlygotumai ar tikslingumas? Kultūra ir asmuo? // Šiaurės Atėnai. 1995 04 29. Nr. 17.
9. **Stoškus K.** Mass–media invazija ir šiuolaikinė kultūra // Kultūros barai. 1996. Nr. 7.
10. **Berman H. J.** Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. – Vilnius, Pradai, 1999.

The Intensification of social Deviation

Dr., Assoc. Prof. V. Šlapkauskas
Law University of Lithuania

SUMMARY

This article consists of four parts:

- 1. The intensification of social deviation as the phenomenon of transition from a totalitarian regime to democratic.*
- 2. The present context of the evolution of community in Lithuania.*
- 3. The social collage and social deviation.*
- 4. The challenge of social deviation to the rule of law.*

The article analyses the problem of the intensification of social deviation. The first part of the article reveals the relation of the concept of social deviation to the concept of law and political regime. The concept of social deviation in a democratic state must be based on the notion of civil law. Therefore, social deviation must be analysed on the levels of the individual, the institution and the social system. The temporary intensification of social deviation marks the state's transition from the totalitarian rule to democracy.

The second part of the article discusses the present context of the evolution of the community in Lithuania that threatens the safety of the society and hampers the formation of the civic society.

The third part of the article presents the systemized features of the reconstruction of the state and its consolidation. A number of these distinctive features characterize certain cases of social deviation. Social collage is considered to be the interaction of the three distant and even contradicting social phenomena, such as the soviet mentality, privatisation and market economy, in which these phenomena are deformed.

The fourth part of the article analyses the danger of the legalisation of the activities of unconstitutional nature, which may result in the devaluation of law.

